

KIRIS AĞZALARDÍN STILLIK QOLLANÍLÍWÍ

Uteumağambetova D.

*NMPI filologiya fakulteti 3-kurs studenti
Ilimiyy basshı: Allanazarov E. docent, f.i.k.*

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17704232>

Tayanışh sózler: *til bilimi, atlıq, kelbetlik, valentlik, ekvivalent, kontekst, obraz, semantika, stil, forma.*

ключевые слова: *лингвистика, антонимы, есительные, прилагательные, валентность, эквивалент, контекст, образ, семантика, стиль, форма.*

keywords: *linguistic, language, kontekst, concerning, peculiarities, semantical, stil, forma.*

Dúnyalıq til iliminde, sonday-aq, qaraqalpaq til biliminde de kórkem shıǵarma sintaksisiniń, sonıń ishinde kiris aǵzalardıń stillik qollanılıwı haqqındaǵı másele ilimiyy jaqtan da, ámeliy jaqtan da eń áhmiyetli máselelerdiń biri bolıp kelmekte. Bul jaǵday onıń izertlew obyektiniń qospalılıǵına da baylanıslı. Óytkeni akad. V.V.Vinogradovtıń oǵada ádil tastıyqlaǵanıday-aq, sóz óneriniń tili sózlik-kórkem formalar, ádebiy til menen xalıqlıq sóylew tiliniń kommunikativlik, ańlatıwshı hám kórkem súwretlewshi xızmetleriniń sintezi tiykarında dóregen mánileri hám xızmetleri bolıp tabıladı [1: 21].

Kiris aǵzalar qaraqalpaq tili stiliniń semantikalıq-stillik hám funkcionallıq xızmetin iske asırıwda sóz sheberiniń ulıwmaxalıqlıq til qurallarınıń ishinde ózine tán ózgeshelikeri menen shıǵarmanı dóretiwde súwretlew quralları retinde jiyyı paydalanatuǵın til baylıqlarınıń úlken bir toparın quraydı. Ol sóz mánisiniń awısıw halatı menen tikkeley baylanısta kórinedi. Sonlıqtan da sintaksiste kiris aǵzalar sózdiń mánilik jaqınlıǵınıń qanday da bir tárepinen uqsaslıǵı tiykarında qollanılıwı sıpatında tanılıp kiyatır.

Túrkiy tillerindegi kópshilik grammatikalıq ádebiyatlarda kiris konstrukciyalardıń predikativlikke iye bolıp, gáp túrinde keletuǵını bayan etiledi. Olar dúzilisi jaǵınan jay gáplerge uqsap bir sostavlı hám eki sostavlı bolıp, geyde qospa gáp túrinde keletuǵını kórsetiledi.

Kiris aǵzalar mánilik hám intonaciyanalıq jaqtan uqsas, al dúzilisi jaǵınan baslawısh-bayanlawıshlıq qatnasta yamasa gáptiń ekinshi dárejeli aǵzaları menen keńeyip keledi. Olar da gáp aǵzaları sıyaqlı, gáptiń ajıralmas bir bólegi retinde tiykarǵı gáptiń quramında keledi hám sóylewshiniń sol gápten ańlasılǵan pikirge bolǵan hár túrli qatnasın bildiredi. Intonaciyanalıq jaqtan hár waqıt gáptiń tiykarǵı bóleginen pauza arqalı bólinip aytıladı.

Kiris ağzalar mánilik hám intonaciyanalıq jaqtan uqsas, al dúzilisi jaǵınan baslawish-bayanlawıshlıq qatnasta yamasa gáptiń ekinshi dárejeli ağzaları menen keńeyip keledi. Olar da gáp ağzaları sıyaqlı, gáptiń ajralmas bir bólegi retinde tiykarǵı gáptiń quramında keledi hám sóylewshiniń sol gápten ańlasılǵan pikirge bolǵan hár túrli qatnasın bildiredi. Intonaciyanalıq jaqtan hár waqıt gáptiń tiykarǵı bóleginen pauza arqalı bólinip aytıladı. Mısalı; Ózim bilemen, olardıń zeynine tiymey, jasırın ruxsat berip qoyıppan [2:45]

Durısın aytsam, súwretimdi, kúnde sorap mazamdı alıp júr. Bul mısallarda dıqqat etilgen sózler tiykarǵı gáptiń quramında gáp túrinde kelip, kiris gáp wazıypasın atqaradı. Olardıń kiris gáp ekenligi bayanlawısh xızmetindegi sózlerdiń predikativlikke tán belgilerinen yamasa bayanlawısh gruppasına gáptiń ekinshi dárejeli ağzaları kirip, keńeyip keliwinen málim boladı.

Kiris ağzalar sóylewshi óz pikirini bayan etip turǵanda tiykarǵı gáptiń ulıwmalıq mazmunına qatnaslı eskertiw mánisinde qosımsha pikir keltiredi. Bunda qosımsha túsinik retinde keltirilgen gápler tiykarǵı gáptiń ishinde yamasa keyninde beriliwi múmkin. Mısalı: Ózinen kishkene eki qarındası (ol waqıtları olar júdá kishkene edi) Ájmurattıń sebebinen jılaǵan waqıtta barıp ákesi olardı jubatıp aldına aladı. Usı waqıtta biziń sekretarımız (ol lawlamaylaw adam edi) kirip keldi de, maǵan táp berdi [3: 64].

Kórkem shıǵarmanıń tili onıń ózine tán ózinsheligi, tásirtiligi, emocionallıǵı menen ayırılıp turadı. Máselen, kórkem sóz sheberleriniń shıǵarmalarınan alınǵan mına qosıq qatarlarına názer awdarıp qarayıq:

Oqımışlı adamlar dúr ishinde marjanday,
Oqımaǵan, qaymaǵı alınǵan bir ayranday,
Oqımasań, bas tek te, qabaq bolıp qaladı,
Nápsisinen basqası, ótirik hám yalǵanday. (Á. Ó.)

Usı qosıq úzindileri túrinde alınǵan poetikalıq qatarlardıń ózinen-aq sóz sheberleri tárepinen bayanlanǵan pikirdiń jeke dóretiwshilik stiline qaray sonsha anıq, obrazlı, ótkir hám tásirli túrde pikirdiń oqıwshıǵa uǵımlılıǵı, estetikalıq zawıqlılıǵı, sol pikirlerdi onnan artıq beriw de múmkin emesligi ayqın sezilip tur.

Til iliminde tán alınıwınsha, kiris ağzalar sóylewdiń obrazlılıǵı, ekspressivtiligi menen tikkeley baylanışlı tillik stilistikalıq, semantikalıq-stilistikalıq kategoriyalar bolatuǵın bolsa, onda olardıń denotatlıq, signifikatlıq, atamalıq qatnaslarına hám baylanıslarına tiykarlanǵan tematikalıq toparlarına, olardıń kórkem shıǵarmada stillik qollanıw halatların anıq faktler bazasında lingvostilistikalıq jaqtan baha beriw oǵada zárúr. Óytkeni, obrazlı-kórkem ekspressiya ádebiy shıǵarmada shólkemlestiriwshi,

poeziya menen prozanı basqa funkcionallıq stillerden ajratıwǵa sebepshi bolatuǵın tiykargı dúzilislik elementlerden esaplanadı. Obrazlılıq hám kórkemlilik arqalı obrazlar, kartinalar, turmıs saxnaları anıq sáwlelenedi, olar eń áhmiyetli estetikalıq sapa bolıp tabıladı. Sóylew obrazlıǵı sóylew qurallarınıń mazmunlıq ózinshelligi, olardıń qollanıw usılları hám qollanılatuǵın ornı arqalı dóreydi.

Mısalı: Aǵın suwdı jaǵalaǵannıń, sezimi sergip, kewli keńeyer, Tebisindey tamırda qannıń, suw toqtawsız aǵıwdı biler (İ.Yusupov), Ziywarıń xoshlasar qádirini bilip, «Epkın samal qoltıǵınnan qıtıqlap, Talpındırdı japıraqlı terekti» (T.Jumamuratov)

Kiris aǵzalar ádette kóp mánililikke iye yaki oǵan beyim ulıwmaxalıqlıq keń tanımalılıq hám qollanıwshılıq sıpatındaǵı sózler kóbirek ushıraydı. Olar ózleriniń tuwra mánilerinde anaw ya mınaw zat, qubılıs, háreket yamasa olardıń belgileriniń atamaları retinde nominaciyalıq xızmet atqaradı, bılayınsha aytqanda, denotatlıq zatlıq mazmunǵa iye bolıp turadı.

Qaraqalpaq til iliminde kiris aǵzalar ilimiy kózqarastan hám hár tárepleme izertleniwı zárúr bolǵan bul máseleler, yaǵnıy kórkem shıǵarmanıń tili haqqındaǵı máseleler derlik ele hár tárepleme ilimiy izertlewdiń obykti bolmay kelmekte. Bul jaǵday kórkem shıǵarmanıń tilin stilistikalıq jobada, anıǵıraǵı, kórkem shıǵarmada metaforalardıń stillik qollanıw ózgesheliklerin óz aldına arnawlı túrde ilimiy izertlewdiń oǵada zárúrli ekenligin, til iliminde aktual sıpatqa iye problema sıpatında tanılıp atırǵanlıǵınan derek beredi.

Juwmaqlastırıp aytqanda, kiris aǵzalar qaraqalpaq tili stiliniń semantikalıq-stillik hám funkcionallıq xızmetin iske asırıwda sóz sheberiniń ulıwmaxalıqlıq til qurallarınıń ishinde ózine tán ózgeshelikeri menen shıǵarmanı dóretiwde súwretlew quralları retinde jiyi paydalanatuǵın til baylıqlarınıń úlken bir toparın quraydı. Kiris aǵzalardıń stillik qollanıwın úyreniw arqalı tek ǵana bilim berilip qoyılmastan, insannıń oy-órisiniń keńeyiwine, dúnya tanımalılıǵınıń rawajlanıwına tásiri joqarı bolatuǵınlıǵı anıqlanadı, dep aytıwǵa boladı.

Ádebiyatlar

1. Ayımbetov Q. Qaraqalpaq folklorı. Nókis, “Qaraqalpaqstan”, 1977..
2. A. Bekbergenova Qaraqalpaq tiliniń stilistikası. N., 1990.
3. T. Jumamuratov. Ómirimniń ózi filosofiya. N., 1994.